

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ “МІСЦЕ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ”, “ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ” ТА “ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ”

У статті окреслено основні методологічні підходи та запропоновано відповідний інструментарій, які можуть бути основою створення методики розмежування понять “місце вчинення злочину”, “предмет злочину” та “обстановка вчинення злочину”. Проаналізовані окремі статті Особливої частини Кримінального кодексу України, що потребують такого розмежування. Акцентована увага на окремих нормах, у процесі вивчення яких зазначені поняття можуть тлумачитись неоднозначно. Це свідчить на користь їх системного дослідження.

Ключові слова: місце вчинення злочину, предмет злочину, обстановка вчинення злочину, лінгвістичне тлумачення, розмежування, об’єктивна сторона злочину.

В статье очерчены основные методологические подходы и предложен соответствующий инструментарий, которые могут выступить основой создания методики разграничения понятий “место совершения преступления”, “предмет преступления” и “обстановка совершения преступления”. Проанализированы те статьи Особенной части Уголовного кодекса Украины, которые требуют указанного разграничения. Акцентировано внимание на отдельных нормах, в процессе изучения которых указанные понятия могут толковаться по-разному. Это свидетельствует в пользу их системного исследования.

Ключевые слова: место совершения преступления, предмет преступления, обстановка совершения преступления, лингвистическое толкование, разграничение, объективная сторона преступления.

Paper outlines the main methodological approaches and offers the appropriate means that can address the basis for creating a technique of distinction between “crime scene”, “subject of a crime” and “the situation of committing a crime”. The articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which require the mentioned distinction are analyzed. The attention to certain rules, which are in the process of studying these concepts may be interpreted differently, is drawn. This is the evidence in favor of their systematic study.

Keywords: site of crime, the subject of crime, the situation of the crime, linguistic interpretation, distinction, actus reus.

У сучасній юридичній науці і практиці загальноновизнаним є постулат, що ознаки будь-якого небезпечного для суспільства діяння повинні належним чином відтворюватися в законодавчому описі об’єктивної сторони цього правопорушення. За необхідності законодавець називає однією з криміноутворюючих ознак об’єктивної сторони правопорушення місце його вчинення.

Кримінально-правове значення місця вчинення злочину як ознаки об’єктивної сторони злочину є багатоаспектним.

По-перше, факт невстановлення цієї ознаки об’єктивної сторони злочину, коли законодавець передбачає її в диспозиції, свідчить або про відсутність складу злочину, або про наявність складу іншого злочину.

По-друге, вчинення того чи іншого діяння у певному місці може слугувати підставою визнання його суспільно небезпечним і бути одним із факторів криміналізації. Спосіб діяння, місце та час його вчинення, обстановка, знаряддя і засоби нерідко є свідченням такої небезпеки, зовнішнім проявом руйнівної для суспільних відносин сутності, потенційно закладеної у відповідному діянні.

По-третє, невірне розуміння й неправильна правова оцінка місця вчинення злочину, особливо у випадках, коли останнє сформульоване законодавцем так, що його допустимо сплутати з предметом злочину або обстановкою його вчинення, може призвести до помилок у кримінально-правовій кваліфікації діяння, некоректного тлумачення в навчальній літературі, науково-практичних коментарях, інших джерелах. Внаслідок цього в практичній діяльності відбувається скасування або зміна процесуальних рішень на підставі неправильного застосування норм матеріального кримінального права.

Варто зазначити, що в доктрині кримінального права дослідники рідко торкаються проблем розмежування понять місця вчинення злочину, предмету злочину й обстановки його вчинення. Так, спеціальні дослідження проблеми місця вчинення злочину в кримінально-правовій науці було розпочато радянськими юристами А.В. Наумовим та К.Л. Акоевим у 80-х рр. минулого століття [1]. У монографії К.Л. Акоева [2] розроблені наукові засади зазначеного розмежування, в тому числі шляхом застосування лінгвістичних прийомів тлумачення, які в подальшому використовувались багатьма науковцями, зокрема українським дослідником І.І. Присяжнюком [3].

До питань розмежування факультативних ознак об'єктивної сторони злочину зверталися у своїх працях В.Б. Малінін та О.Ф. Парфьонов [4].

У сучасній українській кримінально-правовій науці місце вчинення злочину досліджувалось у працях Л.П. Брич [5], З.А. Загинеї [6], А.А. Музики та Є.В. Лашука [7], В.Г. Мороз [8], К.В. Юртаєвої [9] та деяких інших спеціалістів.

Праці зазначених науковців створюють необхідний фундамент для подальших досліджень місця вчинення злочину. Проте вивчення цього творчого доробку та інших доступних нам джерел дозволяє зробити висновок про те, що від моменту прийняття чинного КК України 2001 р. мало хто з науковців проводив важливий для практичного застосування аналіз положень Особливої частини КК України щодо використання законодавцем ознаки “місце вчинення злочину” в контексті розмежування цієї ознаки і предмета злочину та обстановки його вчинення.

Завдання цієї праці – окреслити методологічні підходи та запропонувати відповідний інструментарій, які можуть бути основою створення методики розмежування понять “місце вчинення злочину”, “предмет злочину” та “обстановка вчинення злочину”; здійснення аналізу окремих статей Особливої частини КК України, що потребують такого розмежування.

Передусім зауважимо, що деякі розділи Особливої частини КК України взагалі не містять вказівок щодо місця вчинення злочину як обов'язкової ознаки його складу. Такими є перші два розділи – “Злочини проти основ національної безпеки України” і “Злочини проти життя та здоров'я особи”, а також розділ IV Особливої частини “Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи”, розділ XVI “Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку” та розділ XVII “Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг” КК України. Отже, п'ять із двадцяти розділів Особливої частини КК України взагалі не містять статей, які передбачали б ознаку “місце вчинення злочину” як обов'язкову.

Щоб правильно застосувати закон про кримінальну відповідальність, в законодавчому описі ознак об'єктивної сторони складу злочину необхідно чітко відмежовувати, по-перше, місце вчинення злочину від предмета злочину та обстановки його вчинення, по-друге, матеріальне поняття “місце вчинення злочину” варто відрізнити від його кримінально-процесуального аналога.

Звернемось спочатку до другого з названих аспектів.

Місце вчинення злочину відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України належить до обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Як об'єктивна обставина, місце вчинення злочину притаманне кожному злочинному посяганню, оскільки будь-яке діяння завжди вчинюється суб'єктом у певному місці відображається у процесуальних документах (зокрема у протоколі огляду місця події). У сукупності з ознакою “час вчинення злочину слугує формуванню поняття “алібі” (від лат. *alibi* – в іншому місці). Натомість матеріальне поняття “місце вчинення злочину” фігурує лише як обов'язкова ознака складу злочину.

Повертаючись до першого із зазначених аспектів, варто навести деякі теоретичні підходи, які дозволять нам розробити методику розмежування понять місця вчинення злочину, предмета злочину та обстановки його вчинення.

Як зазначають А.А. Музика та Є.В. Лашук, відмежовуючи предмет злочину від місця його вчинення, необхідно враховувати, по-перше, що в контексті цивільно-правової класифікації речей предметом злочину переважно є *рухомі* матеріальні цінності. Головна фізична ознака місця злочину – *нерухомість останнього відносно того простору, що його оточує*, тобто воно є елементом простору, його частиною (наприклад, земельна ділянка, частина будинку чи квартири). Ця територія (простір) може бути також складовою певного матеріального об'єкта, що рухається в просторі (літак, корабель, поїзд, автомобіль тощо), – у такому випадку місце вчинення злочину охоплює окрему внутрішню ділянку простору, що утворює цей матеріальний об'єкт [7, с. 156].

Для розмежування предмета злочину та місця його вчинення корисним є метод лінгвістичного тлумачення, запропонований свого часу К.Л. Акоевим. Він зазначав: “Очевидно, якщо те, що мислиться у понятті, яке використовується законодавцем, відповідає на запитання “Де?”, то йдеться про місце, на запитання “Що?”, “Чого?” – про предмет злочину” [2, с. 28].

Цей метод було застосовано, зокрема українським науковцем І.І. Присяжнюком. На його думку, до іменника, що позначає предмет злочину, можна застосувати питання (*чого?*). Наприклад, порушення недоторканості (*чого?*) – житла [*предмет злочину*]. Місце вчинення злочину законодавець формулює так, що до нього можна поставити запитання (*де?*). Наприклад, ст. 246 КК України – незаконна порубка (*чого?*) дерев і чагарників [*предмет злочину*] (*де?*) у лісах, захисних та інших лісових насадженнях або в заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду [*місце вчинення злочину*] [3, с. 87–88].

До наведеного вище прийому лінгвістичного тлумачення ознак складу злочину в цілому позитивно ставляться А.А. Музика та Є.В. Лашук, які досліджували проблему розмежування місця вчинення злочину і предмета злочину. Водночас автори вбачають і певну недосконалість цього способу встановлення місця і предмета злочину, оскільки при його застосуванні залишаються осторонь питання щодо розмежування предмета і знарядь та засобів вчинення злочину. “Необхідно взяти до уваги, – пишуть науковці, – що іменником може позначатися не лише предмет, а й знаряддя і засоби вчинення злочину (наприклад, ч. 2 ст. 248 КК

України). Тому цей спосіб може лише доповнювати методику встановлення аналізованих ознак складу злочину” [7, с. 158].

З.А. Загинеї також вважає, що лінгвістичне тлумачення кримінально-правових норм може допомогти в розмежуванні предмета злочину і місця його вчинення. Однак, на її думку, цього недостатньо, оскільки потрібно враховувати ще й вектор спрямованості суспільно небезпечного діяння. Наприклад, житло або інше володіння особи – це не територія, на якій вчиняється злочин, а певним чином виділений людиною простір, через порушення недоторканності якого порушується її приватне життя [6, с. 253].

Певний інтерес становить тлумачення термінологічного звороту “інше місце поховання”, який використовується для позначення обов’язкових ознак об’єктивної сторони складу злочину в ч. 1 ст. 297 КК України. У першій формі об’єктивної сторони цього злочину, яка описується законодавцем як наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, інше місце поховання є предметом злочину. Водночас інша форма об’єктивної сторони злочину, що міститься в цій же частині статті 297 КК України, – незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого, – вказує на інше місце поховання як на місце вчинення злочину. Про це свідчать використані законодавцем звороти “заволодіння <...> предметами, що знаходяться <...> в іншому місці поховання <...>”. Тому наукова позиція щодо визнання місця поховання предметом злочину потребує уточнення [7, с. 159].

Більш складним видається розмежування місця та обстановки вчинення злочину.

У попередніх працях ми вже зазначали, що у 1867 році в авторському “Курсі руського кримінального права” професор О.В. Лохвицький виокремив ознаку місця вчинення злочину як самостійну в главі ІХ, котра мала назву “Обстановка злочину”. Примітним є й те, що окрім місця вчинення злочину, О.В. Лохвицький відніс до обстановки злочину: 1) жертву злочину; 2) річ; 3) час і 4) спосіб вчинення [10].

Подальший розвиток теорії кримінального права підтвердив погляди криміналістів ХІХ століття. Наприклад, у монографії з проблем місця вчинення злочину К.Л. Акоев висуває і доводить думку про те, що “місце” і “обстановка” вчинення злочину тісно взаємопов’язані і співвідносяться як частина (місце) та ціле (обстановка). Місце разом із часом вчинення злочину постають компонентами обстановки. Остання як більш широке явище включає до свого змісту й інші компоненти, що здійснюють вплив на ступінь суспільної небезпеки злочину [2, с. 23]. До них можна віднести наявність людей або соціальної події, особливості поведінки її учасників, перебіг фізичних, хімічних, виробничих процесів, інші обставини реальної дійсності, що супроводжують вчинення злочину [2, с. 23–24; 11, с. 12].

На підставі наведеного можна зробити важливі у теоретичному та практичному розумінні висновки. Якщо місце вчинення злочину завжди є складовою обстановки, то вказівка на останню в тексті статті Особливої частини КК України буде свідченням наявності місця вчинення злочину. Якщо ж законодавець передбачає в статті лише місце вчинення злочину, то це ще не означає автоматичної наявності обстановки як ознаки об’єктивної сторони складу злочину. Ці теоретичні висновки можна проілюструвати тлумаченням ознак об’єктивної сторони злочинів у деяких спірних ситуаціях.

Наприклад, статтею, де виникають істотні складнощі при розмежуванні ознак місця та обстановки вчинення злочину, є ст. 150 КК України “Експлуатація дітей” розділу III “Злочини проти волі, честі та гідності особи”. Спільна ознака об’єктивної сторони тут є не конститутивною, а кваліфікуючою ознакою складу злочину. Частина 2 ст. 150 КК України містить вказівку на ті самі дії, поєднані з використанням дитячої праці *в шкідливому виробництві*. На перший погляд, важко визначитись, чим саме є таке шкідливе виробництво – місцем вчинення злочину чи його обстановкою? Лінгвістичні прийоми тлумачення, які допомагають розмежовувати предмет злочину та місце його вчинення, тут коректно не спрацьовують: використання дитячої праці (*де?*) – в шкідливому виробництві; отже, видається, що це – місце вчинення злочину.

Якщо ж застосуємо цей метод тлумачення щодо ознаки, яку, безперечно, можна вважати обстановкою злочину, то не все буде таким однозначним. Наприклад, у примітці до ст. 402 КК України “Непокора” законодавець роз’яснює, що таке бойова обстановка: “Під бойовою обстановкою в розділі XIX цього Кодексу слід розуміти обстановку наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником. Обстановка бою, в якому бере участь військове з’єднання, частина (корабель) або підрозділ, розпочинається і закінчується з наказу про вступ у бій (припинення бою) або з фактичного початку (завершення) бою”. Використаємо лінгвістичний метод тлумачення: непокора (*де?*) – в бойовій обстановці; непокора (*коли?*) – в бойовій обстановці. Як бачимо, обидва питання підходять до цієї ознаки складу злочину. Звідси можемо зробити важливий висновок: якщо при застосуванні лінгвістичного прийому тлумачення виявляється можливість одночасного формулювання до певної ознаки складу злочину двох питань – (*де?*) [*місце*] і (*коли?*) [*час*] – то це є переконливим свідченням наявності обстановки вчинення злочину, оскільки, з теоретичної точки зору, обстановка охоплює і місце, і час вчинення злочину.

Здійснимо тлумачення поняття “виробництво”. Відповідно до положень тлумачного словника виробництво – це процес, у перебігу якого люди, пов’язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства [12, с. 108]. Таке розуміння виробництва певною мірою збігається з характеристикою обстановки, що наводилась вище і яку сприймають К.Л. Акоев та А.Г. Васіліади – наявність людей або соціальної події, перебіг фізичних, хімічних, виробничих процесів, інші обставини реальної дійсності, що супроводжують вчинення злочину. На підставі цього можна зробити висновок, що шкідливе виробництво – обстановка вчинення злочину.

Тепер знову спробуємо застосувати лінгвістичний метод тлумачення цієї ознаки. Використання дитячої праці – (*де?*) – в шкідливому виробництві. Сприймається нормально. Використання дитячої праці – (*коли?*) – в шкідливому виробництві. Відчувається лінгвістичний дискомфорт. Одночасна постановка двох питань – (*де?*) і (*коли?*) – викликає сумнів.

Що маємо в “сухому залишку”? Прийоми лінгвістичного тлумачення вказують на те, що шкідливе виробництво – це місце вчинення злочину. Спробуємо висунути власне теоретичне розуміння аналізованої ознаки складу злочину. На нашу думку, є підстави вважати, що виробництво із шкідливими умовами праці – це процес, який здійснюється на стаціонарних об’єктах (цех, приміщення тощо) і через це прив’язаний до певного місця в просторі.

Отже, аргументи на користь того, що ознака “в шкідливому виробництві” є місцем вчинення злочину, видаються більш вагомими, ніж докази щодо визнання цієї ознаки обстановкою вчинення злочину.

Цікавим, з точки зору кримінально-правової характеристики, є зміст диспозиції ст. 394 КК України: втеча зі спеціалізованого лікувального закладу, а також по дорозі до нього. На нашу думку, спеціалізований лікувальний заклад у цьому випадку буде місцем вчинення злочину, проте ознака “по дорозі до нього” потребує додаткового вивчення.

Нам на допомогу приходить теоретичне розуміння обстановки вчинення злочину, яке наводилось вище. Допровадження особи до спеціалізованого лікувального закладу може вважатись соціальною подією або обставинами реальної дійсності, що супроводжують вчинення злочину.

Застосуємо як допоміжний лінгвістичний метод тлумачення ознак злочину. Словосполучення “по дорозі до нього”, тобто по дорозі до спеціалізованого лікувального закладу, означає характеристику як певного місця (*де?*) – [*по дорозі*], так і певного часу – (*коли?*) – [*по дорозі*]. Відповідно до встановленої нами закономірності можливість одночасного формулювання до певної ознаки складу злочину двох питань – (*де?*) [місце] і (*коли?*) [час] – є свідченням наявності обстановки вчинення злочину.

Можна зробити такі висновки та перспективи подальших розвідок у напрямі започаткованого дослідження.

1. Як об'єктивна обставина, місце вчинення злочину властиве кожному злочинному посяганню, оскільки будь-яке діяння завжди вчинюється суб'єктом у певному місці і відображається в процесуальних документах (зокрема в протоколі огляду місця події, обвинувальному акті, вироку). Матеріальне поняття “місце вчинення злочину” може фігурувати винятково як обов'язкова ознака складу злочину.

2. Предметом злочину переважно є рухомі матеріальні цінності. Розмежувальна ознака предмета злочину та місця вчинення злочину – нерухомість останнього відносно того простору, що його оточує.

Допоміжним методом розмежування цих ознак складу злочину є лінгвістичне тлумачення шляхом постановки відповідних питань: до іменника, що позначає предмет злочину, можна застосувати питання (*чого?*); місце вчинення злочину законодавець формулює так, що до нього можна поставити запитання (*де?*).

3. Вважаємо обґрунтованим підхід, згідно з яким місце і час вчинення злочину постають компонентами обстановки.

Якщо місце вчинення злочину завжди є складовою обстановки, то вказівка на останню в тексті статті Особливої частини КК України буде свідченням наявності і певного місця вчинення злочину. Якщо ж законодавець передбачає у статті лише місце вчинення злочину, то це ще не означає автоматичної наявності обстановки як ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Якщо при застосуванні лінгвістичного прийому тлумачення виявляється можливість одночасного формулювання до певної ознаки складу злочину двох питань – (*де?*) [місце] і (*коли?*) [час] – то це є свідченням наявності обстановки вчинення злочину, оскільки, з теоретичної точки зору, обстановка охоплює і місце, і час вчинення злочину.

Отже, викладене нами бачення проблеми може бути основою створення методики розмежування понять “місце вчинення злочину”, “предмет злочину” та “обстановка вчинення злочину”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Наумов А.В.* Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / А.В. Наумов, К.Л. Акоев // Советская юстиция. – 1988. – № 7. – С. 11–14.
2. *Акоев К.Л.* Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / К.Л. Акоев / Научная редакция и предисловие А.В. Наумова. – Ставрополь : Сервисшкола, 2000. – 176 с.
3. *Присяжнюк І.І.* Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні : моногр. / І.І. Присяжнюк, за наук. ред. З.А. Тростюк. – К. : Національна академія прокуратури; Кіровоград : МПП “Антураж А”, 2011. – 290 с.
4. *Малинин В.Б.* Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб. : Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. – 301 с.
5. *Брич Л.* Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 267–280.
6. *Загиней З.* Кримінально-правова герменевтика : монографія / З. Загиней. – К. : Видавничий дім “АртЕк”, 2015. – 380 с.
7. *Музыка А.А.* Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія / А.А. Музыка, Є.В. Лашук. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 192 с.
8. *Мороз В.Г.* Поняття місця вчинення злочину як ознаки об’єктивної сторони злочину // Юридична наука. – 2014. – № 5. – С. 122–136.
9. *Юртаєва К.В.* Місце скоєння злочинів міжнародного характеру: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / К.В. Юртаєва. – Харків, 2010. – 230 с.
10. *Лохвицкий А.В.* Курс русского уголовного права. / А.В. Лохвицкий. – СПб. : Издание Журнала Министерства Юстиции, 1867. – 662 с.
11. *Василиади А.Г.* Обстановка совершения преступления и ее уголовно-правовое значение : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А.Г. Василиади. – М. : ВШМ МВД СССР, 1988. – 24 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ-Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.